

12. ДАРО. – Ф. р-479. – Оп. 1. – Спр. 27.
13. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – К.: УРЕ, 1973.
14. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, вік; Едмонтон 1992.
15. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: У 2-х т. – К., 2002. – Т. 1 (1917–1943). – 328 с.
16. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917–1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 58–64.
17. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. – К.: Вікар – 335 с.
18. Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР (1917–1967). – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с.
19. Ніколіна І. І. Формування учительських кадрів загальноосвітніх шкіл України в умовах суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія. Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2006. С. 223–232.
20. Новак Т. Ф. Хай буде мирне небо // Ровенський державний педагогічний інститут (1940–1965) / Упоряд. П. В. Йова, П. Я. Лещенко. – Л.: Каменярь, 1966. – С. 33–37.
21. Радянська Ровенщина. 1939–1959: Документи й матеріали. – Львів: Книжк.- журн. вид-во, 1962.
22. Рівне-720: від давнини до сучасності. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – Кн. 1. – 240 с.
23. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – КН. 14953/ ПІД 9151.
24. Ровенський державний педагогічний інститут (1940–1965) / Упоряд. П. В. Йова, П. Я. Лещенко. – Л.: Каменярь, 1966. – 171 с.
25. Ровно 700 років. 1283–1983: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1983. – 171 с.
26. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
27. Хромов Г. Роки зростання // Червоний прапор. – 1979. – 25 квітня.
28. Червона зірка. – 1940. – 2 лютого.
29. Червоний прапор. – 1940 р. – 6 листопада.
30. Червоний прапор. – 1940. – 8 лютого.
31. Червоний прапор. – 1940 р. – 16 лютого.

В.В. Гінда

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ СТОСОВНО «ФОЛЬКСДОЙЧЕ» В РЕЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА»

Друга світова війна спричинила значні етнічні й соціальні катаклізми у східній Європі. Однією з груп, яка опинилася в центрі військово-політичного протистояння, були етнічні німці, що проживали за межами Рейху, у тому числі й на території України – так звані фольксдойче. Таких людей напередодні війни, за даними О. Іванова та І. Іванькова, нараховувалося біля півмільйона осіб [1, с. 83].

У роки окупації ця етнічна меншина отримала від гітлерівців значні переваги над іншими народностями, які проживали на території України. Намагаючись використати фольксдойче як допоміжну силу у своїх колоніальних планах, вони проводили серед них активну освітянську роботу, намагаючись перевиховати їх на націонал-соціалістичних засадах. Відповідній проблемі в радянський час не приділялося жодної уваги в узагальнювальних тогочасних працях, етнічні німці зображені як допоміжна сила для геноциду та голокосту. Сучасні вітчизняні історики значно ширше сприймають їх роль в умовах воєнного протистояння, що засвідчує ряд публікацій [2]. Утім, і досі мало уваги відводиться намаганню нацистів налагодити освіту радянських німців.

Мета даної розвідки: на основі архівних матеріалів розглянути основні риси освітянської політики окупантів відносно фольксдойче в рейхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ), показати методи її реалізації на практиці та проблеми втілення в життя.

Незадовго до нападу на Радянський Союз та вже безпосередньо під час війни імперське міністерство окупованих східних областей, зокрема, його соціальна група під керівництвом Георга Айбранда, займалася вивченням історії німецьких поселень в Україні, особливо у Північному Причорномор'ї. На підставі звітів, підготовлених групою, почалося вироблення практичних рекомендацій, яких слід було дотримуватися щодо етнічних німців у ході військових дій.

Справа ускладнювалася тим, що питаннями, які стосувалися фольксдойче, займалися відразу кілька відомств та організацій. Це, зокрема, відділи імперського міністерства окупованих східних територій, насамперед підвідділ 13 («Політика щодо етнічних німців»); –

головний відділ 1 («Політика»); відомство уповноваженого рейхсфюрера СС – рейхскомісара з питань зміцнення німецької нації (РКФДФ) та його органи на місцях; – служба реєстрації фольксдойче (ФoMi), головний робочий відділ ІХ («Соціальне забезпечення») земельного управління «Україна» НСДАП. Їх чиновники нерідко мали зовсім різні погляди на долю своїх підвідомчих [3, с. 17].

Більшість з названих інституцій повною мірою розгорнули свою роботу лише восени 1941 р. та взимку 1941-1942 рр. У перший період після вторгнення солдат вермахту на територію України їх ставлення до своїх співвітчизників практично не відрізнялося від поводження з іншими національними групами. Керівник головного робочого відділу «Політика» Лейббранд в одному із своїх звітів зауважував: «Дуже прикро, що більшість німецьких установ ухиляється від надання допомоги фольксдойче... Вони часто розглядаються органами управління як люди нижчого ґатунку» [4, с. 17]. Це викликало недовіру останніх до окупаційної влади.

Та все ж, прагнучи використати фольксдойче (переважно у сфері управління окупованих територій) у своїх інтересах і враховуючи досвід, набутий у Польщі, керівництво СС вже в липні 1941 р. уповноважило ФoMi продовжити реєстрацію фольксдойче в окупованих районах і взяти їх під свою опіку [5, арк. 40].

Реальним результатом колонізаційної політики нацистського режиму в її економічному аспекті стало значне поліпшення матеріального рівня життя німецької етнічної спільноти України. Однак проблемним питанням для німців упродовж всього періоду окупації залишалася освіта фольксдойче: з одного боку, їх статус вимагав повноцінної німецької освіти, а з іншого, таку освіту не так легко було отримати в умовах війни. Крім того, Берлін не до кінця довіряв старшому поколінню радянських німців, яке, на їх думку, зазнало на собі сильного впливу більшовицької пропаганди. Тому нацистське керівництво сподівалося виховати нову генерацію, яка б відповідала ідеям націонал-соціалізму. Система цього виховання мала працювати з раннього дитинства. Земельне управління НСДАП взяло на себе піклування про створення мережі дитячих дошкільних установ та притулків, а також про підготовку кадрів для них. Однак робота ця просувалася повільно й натрапляла на різні перешкоди.

Забезпечуючи умови для виховання молодих фольксдойче у німецькому дусі, нова адміністрація ухвалила постанову «Про обов'язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях». Відповідно до її вимог діти німецького походження підлягали загальному обов'язковому навчанню, термін якого становив вісім років. Досить суворим було покарання батьків за порушення постанови – штраф 150 рейхсмарок чи навіть арешт [6, с. 24].

Вся відповідальність за освіту в генеральних комісаріатах, згідно з наказом Даргеля від 4 липня 1942 р., лягала на генеральних і обласних комісарів.

У РКУ німецькі школи функціонували переважно в генеральних округах «Дніпропетровськ», «Миколаїв» та «Житомир», принаймні, існує певна кількість документів, що це засвідчують. До війни на територіях, що увійшли до цих округів, проживав значний відсоток фольксдойче. Архівні джерела вказують на існування навчальних закладів у Києві, Вінниці, Умані, Білій Церкві [7, арк. 438], Дніпропетровську, Миколаєві. Тільки в генеральному окрузі «Житомир» на 1942 р. проводили роботу 26 німецьких шкіл: у Житомирі (відкрили у вересні 1941 р.), Вінниці (9 вересня 1942 р.) Бердичеві (1 вересня 1941 р.), Новоград-Волинському (вересень 1941 р.), Калинівці (вересень 1942 р.) та інших населених пунктах [8, арк.11].

Наприклад, у Вінниці діяла школа для німецьких дітей віком від 6 до 14 років. Чисельність учнів школи становила 60 осіб, які, залежно від віку, ділилися на три групи [9, арк. 165]. У Дніпропетровську 21 вересня 1941 р., за розпорядженням польового коменданта відкрили семирічну школу (№16) у якій працювали 12 учителів та навчалися 113 німців, 28 українців і 21 росіянин. Заклад працював за програмою німецьких середніх шкіл. Для створення в майбутньому відповідного контингенту учнів при школі планували відкрити дитячий садочок для дітей 4-7 літнього віку з німецьким персоналом, щоб діти при вступі в перший клас уже могли досконало розмовляти німецькою мовою [10]. Директором школи був Я. Фаузер, в минулому керував № 28-ю школою, найфешенебельнішою за радянських часів, яку відвідували діти партійної верхівки [11, с. 250]. У жовтні 1941 р. в Широківському районі (Дніпропетровська область) відкрилося дві школи – Маренфельдська (назва німецького поселення) обслуговувало два села й неповно-середня Найлябентальська [12].

Німецьке керівництво приділяло значну увагу таким школам. Так представник штадтскомісаріату Тегель обіцяв під час церемонії відкриття Вінницької школи забезпечити учнів, які живуть у віддалених районах міста, транспортом і влаштувати безкоштовну їдальню в школі. Начальник київського СД в літку 1942 р. зазначав, що в Києві для здібних фольксдойче з сільської місцевості передбачалося відкриття школи-інтернату, яка мала опікуватися дітьми під час всього навчального року. Учні могли від'їжджати додому виключно в канікулярний період [13, арк. 434]. Гебітскомісар м. Коростеня (Житомирська область) постачав німецьку сільськогосподарську школу продуктами харчування, також влаштував для учнів школи, в міській їдальні, двічі на день, – гарячі обіди [14, арк. 2].

У сільській місцевості відкриття суто німецьких шкіл ускладнювалося малою кількістю дітей. Однак окупаційна влада відкривала освітні заклади для німців навіть у тих селах, де кількість дітей становила не більше 15 осіб. Цим самим засвідчувалися переваги фольксдойче, адже для українських дітей відкривати школу дозволялося за наявності не менше сорока учнів у класі. У Житомирському гебіті на 1942 р. в п'яти школах кількість дітей у класах не перевищувала 15 осіб [15, арк. 1], а в селі Хутір Рудківського навчалося 10 учнів.

На жаль, через суперечливість архівних джерел неможливо точно встановити точну кількість таких закладів у Житомирському генеральному окрузі. Так у червні 1942 р. генерал-комісар Лайзерс підкреслював, що в окрузі функціонує 112 шкіл [16, арк. 61], однак аналіз інших німецьких документів піддає дану цифру сумніву. У документації обласного відділу освіти зазначається, що в Житомирському гебіті на літо 1942 р. діяло 9 шкіл [17, арк. 1], тоді як в звіті Лайзерса йдеться про 15, а в Звягелі 40 [18, арк. 61] – цифра значно завищена: тут навіть у часи радянської влади не було стільки навчальних закладів. Спираючись на дані окупаційної преси, яка інколи у цьому питанні також подавала перебільшену інформацію, можна зробити припущення, що кількість німецьких шкіл округу становила близько шістдесяти.

Головним завданням учнів у школах вважалося виховання молоді так, щоб «якнайшвидше пробудити в ній стару спадковість крові» [19, арк. 434] – тобто відчуття приналежності до німецької нації, яке за часів більшовицького режиму було значно притупленим. Представник німецької влади Тегель на відкритті вінницької школи наголосив: «Ви, діти, щасливі тим, що перебуваєте під керівництвом А. Гітлера. Поки що найголовнішим вашим завданням є вивчення німецької мови. Набутими знаннями, поведінкою серед населення ви маєте показати, що є німцями...» [20].

Шкільне навчання дітей фольксдойче підкріплювалося відповідною ідеологічною та військовою підготовкою у таборах націонал-соціалістичної партії. Наставниками в них були унтер-офіцери вермахту та досвідчені керівники «Гітлерюгенду», які мали фронтовий досвід. Утім, проходили вони не в усіх генеральних округах, наприклад, у Житомирському окрузі діяльність таких таборів ми не зафіксували, але на інших територіях рейхскомісаріату вони існували. Один з них знаходився у Вишгороді (поблизу Києва). Там проходили підготовку 150 юнаків. Ще 10 таборів функціонували в окрузі «Миколаїв». Однак пройти повний вишкіл у цих та інших таборах змогла лише невелика кількість підлітків [21, с. 24]. Протягом тривалого часу дітям фольксдойче з ідеологічних міркувань давали прослуховувати спеціальні радіопередачі, в яких розповідалося про злочини радянської влади проти етнічних німців СРСР.

Не забували й про спеціальну освіту молодих фольксдойче, для яких з осені 1942 р. розпочали створювати фахові школи. Загалом же, враховуючи той факт, що німці-колоністи мали заслужену славу досвідчених землеробів, окупанти планували використати їх, насамперед, як опору у справі розвитку сільського господарства України. На думку імперських урядовців, для цього слід було тільки відродити у дорослого покоління і прищепити молоді «одвічне прагнення до праці та німецьку культуру землеробства». Першим кроком до здійснення задуманого мала стати «Тимчасова директива зі створення сільськогосподарських середніх професійних та спеціальних навчальних закладів для фольксдойче. У документі, зокрема, зазначалося: «Велике значення, що його відіграє українське сільське господарство для продовольчого забезпечення рейху під час і після війни, а також необхідність піднесення культурного рівня сільського населення німецької національності зумовлює необхідність створення мережі сільськогосподарської освіти в рейхскомісаріаті «Україна» [22, 188 зв.].

На виконання цього рішення у жовтні 1942 р. у Коростені відкрили сільськогосподарську школу для німецьких дітей. До 25 жовтня 150 осіб подали заяви про бажання вступити до школи. Після вступних іспитів залишилося 90 осіб, яких наділили на дві групи: школярів 6-7 класів, школярів 8-9 класів і студентів технікумів. Навчання у школі

розпочалося 29 жовтня. Школа мала власний гуртожиток і була повністю укомплектована викладачами [23, арк. 2].

На 1 жовтня 1943 р. окупанти планували відкрити в селі Сестринівка, за п'ять км. від м. Козятина, ще одну сільськогосподарську школу для німецьких юнаків. При закладі функціонував інтернат, у якому могли розміститися 70-80 учнів. Крім того, школа розташовувалася неподалік від залізничної станції Махаринці, що давало можливість дітям без допомоги авто діставатися до навчального закладу. Неподалік також знаходився земельний наділ у 100 га [24, арк. 10], де учні проходили виробничу практику.

Навчання в таких освітніх установах проходило в дворічний термін. Під час першого року головну увагу приділяли практичній підготовці. У міністерському наказі про це говорилося так: «Учні повинні вивчати всі сфери діяльності підприємства і тому мають працювати позмінно в окремих філіалах підприємства деякий проміжок часу. За свою роботу вони повинні отримувати заробітну плату. Крім цього, на підсобних шкільних господарствах, повинні постійно працювати наймані робітники, бо діти не можуть повністю замінити робочу силу» [25, арк. 11]. На другій рік проводилося теоретичне навчання за планом німецьких сільськогосподарських шкіл. Планувалося раз у рік підготувати навчальну поїздку до Німеччини, щоб показати учням зразкові сільські господарства. Німці бажали з дітей таких шкіл виховати «справжніх націонал-соціалістів і молодих селян, які зрозуміють високі завдання німецького селянства на Сході. Адже після навчання вони повинні самостійно керувати окремими сільськими господарствами й тільки в такій спосіб зможуть отримати у приватну власність земельний наділ» [26, арк. 11].

У відповідні заклади приймалися, як зазначалося в оголошеннях, міцні, здорові, політично зрілі юнаки віком від 16 років, німецького походження, бажано селяни. Заяви про бажання навчатися подавалися у відділ Житомирського генералкомісаріату. Однією з головних умов вступу було посвідчення «чистокровного» німецького походження. Навчання, проживання та харчування у школах було безкоштовним, на відміну від українських фахових шкіл, де за ці послуги потрібно було платити. Фольксдойче віком старші 18 років при бажанні зараховувалися на другий курс за умови, що вони мають достатньо практичних навичок [27, арк. 11].

Як бачимо, окупанти планували в майбутньому реформувати сільське господарство на німецький лад, в якому молоді фольксдойче відігравали б роль приватних земельних власників, або управлінців, яких не вистачало галузі. У свою чергу, українське населення використовувалося б як дешева робоча сила.

Окрім сільського господарства, «нова влада» в РКУ намагалася покращити ситуацію з відсутністю фахівців в інших виробничих галузях (промисловості, медицині). Так керівник Житомирського генералкомісаріату зобов'язав своїх підлеглих підготувати йому до 1 лютого 1943 р. список юнаків-фольксдойче віком від 18 до 20 років, які мали десятирічну освіту і прагли отримати за два роки академічну освіту в сільськогосподарській, промисловій (здобути фах інженерів) та лікарській галузях. Всі розходи на навчання і забезпечення в майбутньому фахівців роботою в РКУ брала на себе німецька влада [28, арк. 1].

У своїй освітній політиці щодо німецького населення в РКУ окупанти зіткнулися з низкою проблем. Перед вступом вермахту радянська влада знищила багато книгосховищ зі шкільними підручниками, тому викладачі були не в змозі підтримувати необхідний режим занять. У багатьох школах бракувало вчителів, оскільки їх залучили до роботи перекладачами. Крім того, наявні німецькі освітянські кадри з фольксдойче в переважній більшості мали тільки середню освіту народної школи, недостатньо знали німецьку мову, володіли слабкими методичними знаннями. Стосовно цього в одному з освітніх німецьких звітів на дану тематику зазначалося: «Перед нами були переважно молоді люди, яких відповідно до наших критеріїв важко було уявити вчителями» [29, арк. 2]. Тому, щоб хоч якось покращити становище, було розроблено низку заходів, згідно з якими передбачалося: а) створення учительських шкільних таборів (курси); б) підготовка й видавництво навчальних планів і підручників; в) створення щомісячних методичних шкільних газет [30, арк. 2].

Спочатку робота з підвищення кваліфікації полягала у відвідуванні учителями уроків своїх більш кваліфікованих колег. Згодом почали практикувати 1-2 рази на місяць проведення загальних семінарів, де отримувалися консультації й різні розпорядження стосовно навчального матеріалу, напряму і методики викладання в школах [31, арк. 3].

Виявивши, що такі заходи забезпечують досить слабкий результат, окупанти вирішили, по можливості, проводити шкільні табори, навчання на яких здійснювали б фахівці з Німеччини.

Окрім підвищення кваліфікації, на відповідних курсах нацисти активно проводили ідеологічну обробку вчителів-фольксдойче, про що свідчили розроблені програмами навчання, які включали в себе політичну освіту та історію Німеччини [32, арк. 9]. Уповноважений у справах освіти в «Хегевальді»* торкаючись даного питання зазначав: «Ідеологічне виховання вчителів фольксдойче мало велике значення... Найголовнішим було показати відмінність між націонал-соціалізмом та більшовизмом. Потрібно постійно підтримувати (у вчителів – авт.) німецьку національну свідомість і віру в фюрера, в його справедливую справу» [33, арк. 6].

Як правило, двічі на тиждень на курсах також проводилися різні святкові заходи із значною ідеологічною муштрою. Ось план одного з них, запропонованого учителям на курсах в «Хегевальді», на тему: «Де стоїть німець, там стоїть вірність». Першим передбачався виступ начальника табору, потім загальний спів пісні – «Німеччина – святе слово», після чого декілька учителів мали зачитати підготовлені реферати про видатних німецьких діячів і наприкінці учасникам читалася лекція про всезагальну віру у фюрера й німецький народ [34, арк. 6].

Також велику увагу окупанти приділяли облаштування в таборах життя за німецьким устроєм, який згодом учителі мали застосовувати на місцях. Тривалість перенавчання складала три-чотири тижні.

Навчальні приміщення облаштовувалися відразу для навчання і проживання. Наприклад, 30 учителів, які проходили шкільний таборовий збір на відстані 4 км від Житомира, неподалік містечка Шнебелесберг (Дениші), проживали у 12 пристойних кімнатах. Найкращі кімнати займали керівники табору: комендант, начальник табору, німецькі викладачі [35, арк. 5].

Учасники курсів ділилися на три групи: 1) учителі, які вважалися керівниками шкіл; 2) рядові учителі, яким необхідне було подальше навчання; 3) переважно вчителі-вихователі або учителі-помічники, які потребували негайного навчання [36, арк. 38].

Відповідні курси перепідготовки в РКУ були організовані в генеральних округах «Житомир», «Миколаїв», «Київ», «Дніпропетровськ». Тільки в житомирському генеральному окрузі німці організували їх одного разу в Житомирі, двічі – в колонії «Хегевальд», (за активної підтримки її керівника оберфюрера СС Юнгнуца і шкільного радника Карла Швінгеля), та у Зв'язелі (Новоград-Волинському) [37, арк. 7].

Так 26 травня 1942 р. розпочали роботу курси у Житомирі, на яких навчалось 80 учителів, ще 12 осіб за наказом генерал-комісара відрядили на аналогічні курси до Києва (проходили влітку 1942 р.), 10 учителів з усього генерального округу відібрали для поїздки на курси в Берлін, які мали там відбутися за розпорядженням рейхсміністра східних територій [38, арк. 6].

У Зв'язелі курси для німецьких вчителів відкрили в липні 1942 р., причому слід зауважити, що і в Житомирі, і у Зв'язелі курсами керував той самий таборовий штаб міністерства сходу, який вже провів курси в Кронау неподалік Миколаєва, Хортиці та Дніпропетровська. Штаб складався з німецьких викладачів, з яких кожен, крім загальношкільних справ, знав ще й свою відповідну спеціальну ділянку: один керував спортивними змаганнями, інший – музикою і співами [39].

Загалом через такі курси в РКУ до вересня 1942 р. пройшло близько 600 вчителів, але це була не та кількість, яка мала задовольнити потреби шкіл. Так уповноважений у справах освіти в районі «Хегевальд» у своєму звіті за 1942 р. писав, що в області не вистачає вчителів для німецьких шкіл та обслуговуючого персоналу. Серед наявних тільки деякі пройшли повну методичну підготовку і перепідготовку на курсах [40, арк. 8].

Були випадки, коли навчання у вчительських таборах через незалежні від окупантів причин приходилося зупиняти. Наприклад, табори в селі Горошки (Коростенський р-н) у березні 1943 р. та Зв'язелі німці змушені були закрити через посилення там партизанських дій. Також не змогли провести навчання в Житомирі, оскільки всі приміщення, які підходили для такого заходу, були зайняті військами вермахту [41, арк. 4].

* Німецьке поселення фольксдойче засноване в жовтні 1942 р. на території між Житомиром і Бердичевом. Колонія «Хегевальд» включала в себе 29 сіл, із яких насильно були виселені українські селяни, і ділилася на 4 опорні пункти (Маєнфельд, Троя, Штюц пункт, Ам Хюгель)

Звичайно, нацисти добре розуміли, що короткотермінові курси не дають можливості, повністю виправити ситуацію з відсутністю відповідного учительського персоналу. Так К. Штумп (керівник зондеркоманди, що діяла в складі армійського управління групи армій «Південь», одним із її завдань було дослідження німецьких колоній у західній частині СРСР – авт.) у своєму піврічному звіті за 1942 р. про пророблену роботу у сфері освіти в РКУ підкреслював: «Підготовка... учителів також є життєво необхідним питанням. У багатьох місцях уже проводилися 4-х тижневі курси з перекваліфікації. Однак вони дали слухачам тільки основу й напрямок для подальшої роботи, але це дуже мало, беручи до уваги, що їм доручено виховувати німецьку молодь» [42, арк. 44]. Аби остаточно вирішити дану проблему, Штумп пропонував наступне: «Необхідно попідкваліфікуватися про те, щоб при кожному гебітскомісаріаті був досвідчений шкільний працівник, який би присвятив себе виключно цим питанням і був власним референтом гебітскомісара та обирався виключно із фольксдойче. У подальшому необхідно раз у місяць у робочому порядку проводити з учителями окремого округу співбесіди, щоб досягти єдиної злагодженої роботи» [43, арк. 44].

Покращити становище із браком освітян окупанти передбачали також за рахунок відкриття в жовтні 1942 р. в Києві німецького інституту імперського комісара України (Е. Коха), для підготовки учителів-фольксдойче. Згідно з програмою, навчання передбачалося проводити на двох курсах – короткостроковому (2 роки), де мали покращувати свої знання учителі, та повному (5 років), для дітей віком від 14-15 років. Студенти мали забезпечуватися гуртожитком та безкоштовним харчуванням [44, арк. 435]. Однак документи, які могли б засвідчити роботу відповідного інституту в Києві, відсутні, а це дає підстави стверджувати, що заклад так і не розпочав функціонувати. Натомість у Дніпропетровську відкрили навчальний заклад, що готував помічників учителів для шкіл райхскомісаріату. Навчання тут тривало три місяці. Після року практичної роботи охочі мали змогу освоїти спеціальність викладача народної школи [45, с. 90].

Аналогічна ситуація склалася і з забезпеченням німецьких шкіл підручниками, які мали надійти з Німеччини, але так і не були отримані в повному обсязі. Зокрема, Штумп у своєму звіті за 1942 р. про пророблену роботу в сфері освіти в генеральному окрузі «Миколаїв» з цього приводу писав: «Спочатку прибули букварі, які моєю командою розподілені по деяких школах. Потім бібліотеки, які також були розподілені. Брак книжок частково був усунений поширенням журналів» [46, арк. 44].

Крім журналів, видавалися газети. Тільки в «Хегевальді» на допомогу учителям в 1943 р. німці випустили 9 номерів газети (газета складалася з 8 сторінок) для фольксдойче. По 1 номеру в місяць. Кожна з них мала окрему спеціалізовану тему. Статті писалися різні: націонал-політичні, освітянські, історичні, також подавалися розроблені плани проведення різних національних свят [47, арк. 14,15].

Проблемним питанням відвідування дітьми занять, особливо в зимовий період. Основна причина – важке матеріальне становище батьків, внаслідок чого діти не мали необхідного зимового одягу та взуття. В одному із звітів співробітника команди Штумпа за 1942 р. йшлося, що в Миколаївському генеральному окрузі в німецькій колонії Кронау в багатодітних сім'ях діти спали часто зовсім голі. Через відсутність одягу та взуття тільки 75% дітей могли ходити до школи [48, арк. 20-21]. Причому, зі звіту видно, що така ситуація спостерігалася практично в усіх регіонах РКУ [49, арк. 21, 22, 44].

Зазначимо, що дані проблеми нагальними були і в функціонуючих українських школах. Утім, вирішувати їх окупаційна влада, на відміну від освітніх проблем фольксдойче, не поспішала. Українська освітянська галузь знаходила вихід із скрутних становищ власними силами або за рахунок платного навчання чи матеріальної допомоги батьків (ремонт шкільних приміщень, забезпечення паливом, харчами тощо). Натомість проблеми в навчанні фольксдойче німці намагалися вирішувати практично відразу, про що свідчить один із окупаційних документів за серпень 1942 р., що стосувався культурного розвитку їх співвітчизників у РКУ і адресувався А. Розенбергу. «Про культурне життя німецького населення на початку нашої роботи в більшості округів ми ледве можемо щось сказати, – йшлося в документі. – Перед приходом німецьких вояків були знищені не тільки бібліотеки, але майже всі підручники. Учителі були нездатні нормально проводити заняття, в багатьох школах були відсутні учительські кадри, вони були залучені вермахтом до роботи перекладачами. Там, де заняття проводилися регулярно, найчастіше діти не можуть школу відвідувати взагалі через відсутність одягу і взуття. Про ці проблеми було повідомлено до Берліну. Міністерство

Наукові записки

(Східних територій – авт.) пішло нам назустріч допомогою, і буквально відразу нам було відправлено навчальні матеріали... Спочатку в деяких областях учителям фольксдойче доводилося голодувати, тепер ситуація виправлена на краще» [50, арк. 44,45].

Отже, можна зробити висновок, що окупанти прагнули налагодити систему навчання і виховання фольксдойче, сподіваючись у майбутньому отримати в особі підростаючого молодого покоління політично лояльний соціальний елемент, на який вони могли спертися при проведенні окупаційних заходів. Виховний і навчальний процес нової генерації німців здійснювали відповідно до ідей нацизму. Ця система мала працювати з раннього дитинства і відповідно до її вимог діти німецького походження, на відміну від українських, підлягали загальнообов'язковому навчанню, терміном у вісім років. Відповідальність за освіту покладалася на німецьке окупаційне керівництво. Навчальний процес у середньотехнічних навчальних закладах сільськогосподарського спрямування проходив у такий спосіб, щоб по завершенні закладу німецька молодь, отримавши землю у приватне користування, могла самостійно керувати сільськими громадськими господарствами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іванов О.Ф. Іваньков І.В. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С. 83-95
2. Євтух Б. Чирко Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К., 1994. – 182 с.; Іванов О. Іваньков І. Вказана праця; Коваль В. Медведок П. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) // УІЖ. – 1992. – №5. – С.15-28; Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення// Розбудова держави. – 1994. – №5. – С. 19-23.
3. Коваль М.В. Медведок Г. В. Вказана праця.
4. Там само.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – КМФ -8. – Оп.2. – Спр. 456.
6. Коваль М.В. Медведок Г. В. Вказана праця.
7. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.475.
8. Державний Архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 1151. – Оп.1. – Спр.153.
9. Державний архів вінницької області. – Ф.138. – Оп.5. – Спр.259.
10. Дніпропетровська газета. – 1941. – 1 листопада.
11. Борисов Г. «Дніпропетровськ, окупація». 25 серпня 1941 – 25 жовтня 1943 рр. // Архіви України. 2005. №1-3. – С.248-256.
12. Дніпропетровська газета. – 1941. – 15 листопада.
13. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.475.
14. ДАЖО. – Ф.1151. – Оп.1. – Спр.152.
15. Там само. – Оп.1. – Спр. 138.
16. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.97.
17. ДАЖО. – Ф.1151. – Оп.1. – Спр.138.
18. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп.4. – Спр.97.
19. Там само. – Спр.475.
20. Вінницькі вісті. – 1942. – 4 червня.
21. Коваль М.В. Медведок Г. В. Вказана праця.
22. ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.1. – Спр.50.
23. ДАЖО. – Ф. 1151. – Оп.1. – Спр.152.
24. Там само. – Ф.1154. – Оп.1. – Спр.139.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. ДАЖО. – Ф.1151. – Оп.1. – Спр.156.
29. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.94.
30. Там само.
31. Там само.
32. Там само. – Оп.1. – Спр.1.
33. Там само. – Оп.4. – Спр.94.
34. Там само.
35. Там само.
36. Там само. – Спр.97.
37. Там само. – Спр.94.
38. Там само. – КМФ-8. – Оп.1. – Спр.38.
39. Голос Волині. – 1942. – 1 липня.

40. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.43.
41. Там само. – Спр. 94.
42. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.
43. Там само.
44. ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр. 475.
45. Іванов, Іваньков Вказана праця.
46. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.
47. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп.4. – Спр. 94.
48. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.
49. Там само.
50. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр. 110.

Л.М. Романиць

**СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ УЧИТЕЛЬСТВА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
40-Х – 50-Х РР. ХХ СТ.**

Ставлення держави до людей, які потребують турботи й опіки, за будь-якої доби характеризує рівень економічного розвитку, і, зрештою, є показником соціальної зрілості суспільства. У розглянутий період переважна більшість населення особливо гостро відчувала потребу в соціальному захисті з боку держави з огляду на катастрофічні наслідки війни.

Дана стаття є спробою на основі архівних матеріалів та існуючих публікацій розкрити проблему соціального захисту вчительства України в повоєнний період. На основі аналізу правових положень та звернень громадян відтворюється реальна картина рівня соціального забезпечення населення країни. При дослідженні цього питання автор спиралась на праці В. М. Гаврилова [1], Л. В. Ковпак [2], М. с. Герасимової [3], О. Д. Ісайкіної [4], І. В. Рибака [5], які подають загальний аналіз соціального становища повоєнного суспільства, відтворюють повсякденне життя пересічних громадян.

Жахливими наслідками війни, окрім значних фізичних та матеріальних втрат, було падіння загального життєвого рівня населення, зростання чисельності інвалідів війни та праці, безхатченків та інших соціально незахищених категорій суспільства. Основна маса населення страждала через брак житла, транспорту, медикаментів, харчів, а інколи – через відсутність співчуття та розуміння.

Для того щоб підтримати злиденного повоєнного вчителя, держава затвердила низку пільг для цієї категорії населення. Відповідно до них Наркомторг повинен був забезпечити вчителя 9 кг борошна на місяць або 500 г хліба в день на основного працівника і 5 кг 400г борошна на місяць або 300 г хліба в день на утриманця; на квартал – 1 кг цукру, 1200 г солі, 100 г чаю, 400 г мила, 3-6 л керосину на основного працівника. У містах, робітничих поселеннях і поселеннях міського типу вагітним жінкам починаючи з 6-го місяця вагітності, матерям, які годують дітей, протягом 4-х місяців після родів, поверх встановленої норми постачання надавались продовольчі товари (в грамах ваги): масло – 800; цукор – 600; крупа – 1200; молоко – 12 літрів. Забезпечувався відпуск комплектів білизни і ковдр для новонароджених дітей. Але забезпечення продуктами харчування та компослугами було ненормованим. До обкомів та ЦК КП(б)У надходила ціла низка скарг про порушення державних гарантованих норм постачання та грубе поводження місцевої влади стосовно до потреб вчителів. Констатувались непоодинокі випадки зменшення норми хлібного пайка для вчителів та їх утриманців, систематичної затримки видачі пайків, особливо в період повоєнного голоду. З пайкового забезпечення були зняті особи, які займалися сільським господарством, та працездатні утриманці, зменшувалися норми жінкам, які доглядали дітей та самим дітям, а також підвищилися пайкові ціни [6, арк.136].

З метою підтримки вчителів, було видано наказ РНК УРСР про організацію соціальних їдалень для вчителів в обласних і районних центрах та містах обласного підпорядкування. Але як свідчать факти, виконання наказу проходило незадовільно, якість їжі була надзвичайно низькою. Причому, навіть учителі, прикріплені до їдалень, харчувались лише раз на день без сім'ї. По неділях їдальні були закриті. Надзвичайно важко було вчителству, яке прибуло з реєвакації, адже у них взагалі нічого не було, при відсутності уваги з боку влади та через великі злидні траплялись випадки голодної смерті.